

ВЕРЕСЕНЬ –
2011 ЖОВТЕНЬ
№ 5 (101)

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

Всеукраїнський науковий журнал

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Остряк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
О. К. Дубина,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
С. П. Реп'ях,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –

Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 3 від 26 жовтня 2011 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Пономаренко О. Ідеї патріотизму в українській політичній думці другої половини XV– початку XVII ст. 3

Половець В. Половці: історичні джерела 9

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Галь Б. Міста-фортеці Лівобережної України на зламі XVIII-
XIX ст. 17

Непотенко І. Офіційні та неофіційні форми відпочинку
у системі «правильних» практик дозвілля 1920-х рр.
(на прикладі міста Чернігова) 27

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Шведська реляція про Полтавську битву. Новий погляд.
(Публікація та коментарі Олександра Дубини,
переклад зі старошведської Хокана Хенрікссона) 38

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Подорван А. Максаківський монастир —
до історії заснування 49

Тарасенко О. До історії Чернігівського відділення
Російського біблійного товариства
(1819 – 1822 рр.) 54

Горбунова Г. Постаць протодіякона Василя Потієнка в історії
Української автокефальної православної церкви
(за документами ЦДАЗУ) 72

РОЗВІДКИ

Демченко Т. З епістолярної спадщини Володимира
Самійленка: віршоване послання до Олександра
Кониського 81

Нестеренко Л. Діяльність волосних правлень
Чернігівщини в першій пол. XIX ст. по організації
рекрутської повинності 89

Сеніна Л. Особливості витоків концепцій Східного
питання в англійській історіографії
другої половини XX ст. 99

Субботіна І. Методологія дослідження соціальних питань
за програмами загальних переписів населення
1959 – 2001 рр. 105

Чухно В. Письменник Микола Маркович Колмаков 116

ГІПОТЕЗИ. ВЕРСІЇ

Шпоть О. Більське городище на Сумщині –
столиця царя Орія 121

ЮВІЛЕЇ

Пиріг П. Микола Миклухо-Маклай: мандрівник, учений,
гуманіст (до 65-річчя від дня народження) 127

ДИСКУСІЙНІ НОТАТКИ

Ткач М. Музика мови і мова музики. 132

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Іваницька С. Шрагівські читання: 36 статей і матеріалів . . 149

Кондратьєв І. «...Смеялось время над людьми,
Упорно люди храм взводили...» 155

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Колесник О. Треті всеукраїнські Кулішеві читання з
філософії етнокультури 162

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал „Сіверянський літопис” включено у перелік наукових видань, публікації яких зраховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Національна парламентська бібліотека України
Державна науково-технічна бібліотека України
Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника
Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького
Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка
Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК: 172.15: 165.173: 17.034. . .

Олена Пономаренко

ІДЕЇ ПАТРІОТИЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII ст.

У статті досліджується специфіка українського патріотизму в політичній думці другої половини XVI – початку XVII ст.

У розвитку української політичної думки на землях України XV – XVII ст. актуальним був напрямок, пов'язаний з формуванням ідеології визвольного руху, реалізацією права українського народу на свою незалежність. Цьому сприяло поширення гуманістичних ідей, зокрема любові до батьківщини, патріотизму, служіння державі, ідеї суспільної активності, заснованої на підпорядкуванні приватних інтересів громадян спільному благу [1, с.17] , у яких вбачалися вищі чесноти громадянина. Слід зазначити, що патріотизм зводився до рангу вищої добродієвості [2, с.25]. Його розуміння передбачало усвідомлення українцями своєї релігійної, етнічної і національної окремішності [3, с.413].

Україна в зазначений період не мала своєї державності, перебуваючи в складі Речі Посполитої. Ідеї патріотизму мали містечкове значення і проявлялися в любові до Батьківщини, маючи асоціацію з місцем народження людини – з “рідною землею”, мовою, релігією, звичаями, місцевим правом, що повинно було забезпечити український народ від загрози окатоличення та ополячення. Вищепераховані складові українського патріотизму ставали ознакою українського етнічного «ми».

Незважаючи на те, що відмінною рисою української політичної думки наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. був ідейно-світоглядний плюралізм, ідеї патріотизму ми можемо спостерігати у представників різних ідеологічних уподобань, які хоча і мали за політичну батьківщину Річ Посполиту, проте, усвідомлюючи себе етнічними русичами, залишалися патріотично налаштованими громадянами.

До українських мислителів XVI – поч. XVII ст. ми зараховуємо передусім тих, хто усвідомлював себе українцем (русином, роксоланом, рутенцем, русом, росіянином, руським). Зустрічаючи в багатьох писемних джерелах поняття «руський народ», можемо зазначити, що поняття «Русь» було збірним. Так П.Сас, посилаючись на думку Ф. Сисина, наголошує, що назва «Русь» «... могла стосуватись православних і уніатів українських земель, а також тих українців і білорусів, які мали спільну культурну, мовну та історичну спадщину. Їх називали «русинами», або «руським» народом, у документах XVI – XVII ст. розглядали як один з народів світу поряд з італійцями, поляками, французами та московитами. Назву «Русь» залежно від контексту вживали для окреслення народу, культури, віросповідання, а також території. Тобто етнічні українські та білоруські землі поставали в тогочасній суспільній свідомості як одна культурно-історично-релігійна сутність, культурна сфера. Водночас після Люблінської унії 1569 р. почав поглиблюватися процес культурної і політичної диференціації між українцями і білорусами. З часом утверджується нове розуміння

© Пономаренко Олена Володимирівна – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Чернігівського державного інституту економіки та управління.

«нації», в якому хоч і не витісняється ідея Русі як культурно-релігійної спільності, що розпорошена територіально, однак формується погляд на Україну як на політичну сутність» [4, с. 71].

Ідеї патріотизму в другій пол. XVI – поч. XVII ст. у своїх творах розглядали В.В. Кривошея [5], В.М. Литвинов [3], І.В. Огородник, М.Ю. Русин [6], П.М. Сас [4], В.О. Шевчук [8], Н.Яковенко [7]. Аналіз їхніх наукових розвідок дозволяє говорити про різноплановість тлумачення ними патріотизму. В.В. Кривошея [5] та П.М. Сас [4] дотримуються думки щодо етнічного характеру патріотизму, Н. Яковенко [7] наголошує на його становому характері, а В.Д. Литвинов [3] наголошує на етнічному та релігійному характері патріотизму.

Метою даного дослідження є виявлення специфіки патріотизму у другій половині XVI – поч. XVII ст.

Доба історії, що припадає на XVI – першу половину XVII ст., вітчизняною наукою відзначається як важливий період українського націогенезу [9; 10; 11].

Перші ознаки патріотизму простежуються у середовищі так званої римо-католицької Русі. Свою належність і прихильність до «Русі» починають демонструвати Станіслав Оріховський, Василь Тяпинський, Себастьян Кленович, Герасим Смотрицький, Йосип Верещинський. За визначенням В. Шевчука, саме представники римо-католицької Русі «відчували себе українцями незалежно від конфесійності» [12, с. 96].

Скажімо, Станіслав Оріховський, хоча й був підданим Речі Посполитої, проте мислив про неї з позицій українця, постійно наголошуючи, що він «русин». Як зазначають І.В. Огородник, М.Ю. Русин, «немає жодного твору, навіть листа, в яких би він не вважав за потрібне нагадати про своє русинське походження» [6, с. 207]. Так, наголошуючи на своїй «любові до Вітчизни», С. Оріховський дає поради королю, як звільнити «...Русь від рабства...» [13, с. 118], просить відбудувати її і врятувати мешканців [13, с. 120]. У листі Петрові Гамрату Оріховський зауважує, що переваги має тільки церква римського обряду, а обряди інших не цінуються [13, с. 152], він же, як «людина рутенського роду», хоча і «народився і вихований був у римському обряді», рутенські обряди зобов'язаний знати [13, с. 154]. На думку Оріховського, саме рутенці, хоча і були забобонними, проте міцно трималися давніх звичаїв, ставилися з повагою до предків [13, с. 155]. У своєму листі мислитель просить єпископа погодитися з ним у тому, що «рутенський народ від народження найлагідніший, дотримується не лише батьківських звичаїв та освіти (почасти домашньої, почасти грецької), але ревно дбає також про духовну культуру і побожність» [13, с. 155]. Хоча С. Оріховський і був католиком, але наголошував на можливості мирного співіснування двох церков, підкреслюючи, що «...Церква дуже утвердилась серед рутенців і була одностайна задовго до того, як Польща вивела до Русі римські колонії» [13, с. 155]. Але суперечки ніколи не виникали з вини якоїсь із сторін через розбіжності в релігійних обрядах. До того ж кожен оберігав те, що йому дісталось від предків [13, с. 155]. Таким чином, відстоюючи конфесійний патріотизм, С. Оріховський робить висновок: «...Хай кожен залишається при своїй думці...» [13, с. 156]. Будучи підданим Речі Посполитої, мислитель неодноразово наголошував на тому, що він «...прагне служити своєму народові польському всім серцем, всією душею і думкою всією» С. Оріховський Квінкункс...» [13, с. 165], водночас чітко окреслюючи межі своєї вітчизни. Його Русь «простягається над рікою Тиром, яку мешканці надбережних околиць називають Дністром, біля підніжжя Карпатських гір, пасмо яких відокремлює від Угорщини» [13, с. 239]. На думку В. Литвинова, у С. Оріховського і ряду інших гуманістів-католиків простежується біполярний патріотизм [3, с. 430]. Його вирізняло «стале чуття етнічної належності до руського народу, вписане у політичну ідентичність шляхтича Корони Польської, що її означувала відповідна формула: «руського народу польської нації» [4, с. 61].

Не менш знаковою ідеєю патріотизму, що втілювалися в прославлянні українського народу, української землі, громадського служіння рідному краю, простежуються в творчості українського письменника, педагога, філософа, церковно-освітнього діяча Себастьяна Кленовича (1699 – 1755 рр.). В його творі «Роксоланія» український народ бачиться не як один з трьох народів Речі Посполитої, а як окрема етно-со-

ціальна категорія [13, с.11]. С. Кленович захоплюється природою русів, милуючись «життедайністю» їх землі, де

...різні породи дерев у розкішних лісах процвітають,
Всякі в них знайдеш плоди й для будівництва усе:
Тут і гіллясті дуби, і багаті живицею сосни,
Явір, модрина струнка, всюди ростуть ясени,
Тиси зелені, осики і вільхи в місцях болотистих,
Верби плакучі, гнучкі й родичка їхня – лоза [13, с. 286].

Описуючи гарну природу цих місць, мислитель не забуває нагадати, що і він причетний до неї: дерево клен, на яке багата руська земля, і йому «прізвище миле дало» [13, с. 286]. С. Кленович оспівує українські міста, називаючи Львів священним, а Київ – славною столицею древньоруських князів, причому значимість Києва для Чорної Русі порівнює зі значимістю стародавнього Риму для всіх християн.

Патріотизм автора проявляється і у вихвалючій звичаїв русів: вірності заповітам батьків, збереженні та оберіганні своєї православної віри, хоча «...подиву гідні ті довгі пости, що побачиш у русів» [13, с. 294]. У творі наголошується, що «на Русі зберігають закони і звичаї предків». Так, описуючи звичай побратимства, С. Кленович зазначає, що братами у русів вважаються не тільки кровні родичі, а і звичайні люди, адже «...вірність у дружбі взаємній єднає їх як побратимів...» [13, с. 295]. Ознаки українського «ми» чітко проявляються в усвідомленні своєї історії.

Заглиблюючись в історичний екскурс, С. Кленович, стверджує, що «...від прадідів Русь свою назву виводить», тому населення «... слід русами називать...» [13, с. 286]. Територія України-Роксоланії для нього – це землі Київської і Галицької Русі.

У 1654 р. побачив світ анонімний вірш «Epicedion», тобто жалобний вірш, на смерть Михайла Вишневецького [13, с. 219-314]. Значимість цього твору в тому, що у ньому вживається етнонім Україна як батьківщина, отча сторона, як рідна земля-мати:

Мужнім лицарям завжди Україна рада,
Бо щороку від татар – підступи та зрада.
Не допустить добрий син землю пюндрувати,
Буде власними грудьми матір заступати [13, с. 310].

І, незважаючи на те, що «Україна від злодюг вічно потерпає» [13, с. 310], її благородні сини постійно дбають про вітчизну, відбиваючи татар від рідної землі, жертвуючи своїм здоров'ям, статками, щоб тільки слава линула на весь світ з Подніпров'я [13, с. 312]. На думку В. Литвинова, «українські гуманісти любов до батьківщини зводили в ранг найвищої добродетності. Це вже не «спільна батьківщина» – Річ Посполита, а Україна, як окреме державне об'єднання зі своїм військом і полководцями» [3, с. 427]. Анонімний автор «Epicedion» полководцем називає Дм. Вишневецького, який «Україні послужив, як державець правий» [13, с. 308].

Ідеї патріотизму можна простежити ще в одного представника римо-католицької Русі Йосипа Верещинського (1530–1599 рр.). Українець, Київський Біскуп, що належав до освіченої полонізованої верстви українського суспільства, ставився з симпатією до козаків і українців. Для нього Київ поставав як сакральний центр – «столиця колишнього князівства Київського», «...місто здавна славне і до того ж старожитне» [13, с. 409], запустіння якого спричинили як татари, так і «люди релігії грецької і обивателі київські» [13, с. 408]. Розробляючи проект відбудови Києва, Й. Верещинський вважає за необхідне його «... забезпечити виключним правом і вольностями над інші міста» [13, с. 413]. І хоча письменник розглядає як спільну вітчизну шляхти Річ Посполиту, проте для нього, як патріота рідної землі, головною метою є «... не полонізувати й не поглинати українські землі, а підняти колишню славу українців, звести її з руїн» [8, с. 112]. Його ж проект від 1596 року щодо організації Війська Запорозького, на думку В. Литвинова, є «...фактично проектом самостійної української держави, яка б спиралася на місцеві традиції» [3, с. 432].

Підсумовуючи, можемо зазначити, що представники римо-католицької Русі висловлювали свої патріотичні уподобання, акцентуючи увагу на етнічному факторі. На думку Василя Балущка, до середини XVI ст. у тій частині України, що входила

до Польщі, формується стереотип русина, який себе визначав представником русинського племені польської нації [14, с. 217]. «Цей стереотип об'єднав усвідомлення свого руського походження з відчуттям приналежності до польської політичної нації, тобто політичного народу тієї держави, активними членами якої почала відчувати себе руська шляхта» [7, с. 81]. Отже, належність до тієї чи іншої віри не відігравала значної ролі.

Деяко інша ситуація відмічається в православному таборі. В процесі становлення етнічної нації в бездержавній Україні православна церква поступово стає національною церквою, виступаючи консолідуючим фактором щодо духовного об'єднання, сприяє поширенню освіти, культури.

Водночас з поширенням контрреформації у другій половині XVI ст. зростає міжконфесійна напруга, що призводить до ототожнення поняття «католик» з поняттям «лях», тобто поляк. Тому окатоличення православних починає розглядатися як зміна ідентичності. Захисниками української церкви і відповідно культурно-національного життя поступово стають козаки, а потім й інші соціальні верстви.

Православний табір, представлений Іваном Борецьким, Василем Загоровським, Захарієм Копистенським, Дем'яном Наливайком, Касіяном Саковичем, Герасимом Смотрицьким, Кирилом Транквіліоном-Ставровецьким, Василем Тяпинським, Христофором Філалетом, характерний тим, що релігійний фактор був домінуючим і ототожнювався з національним. При цьому відданість його представників православної конфесії нерідко призводила до ігнорування потреби державності, адже збереження і поширення православної віри було головною вимогою представників цього напрямку. Вони прагнули ідеологічно обґрунтувати необхідність боротьби з католицизмом, виступаючи таким чином не тільки проти духовного гніту, але й проти політичного та економічного поневолення.

Так, Василь Загоровський (рік народження невідомий, помер у 1580-ому, чільний представник волинсько-подільської православної шляхти, перебуваючи на королівській службі, демонструє етнічний патріотизм у «Духовному заповіті», в якому повідомляє не тільки про те, як розпоряджатися своїми статками, але й розлого констатує власне бачення виховання дітей, культурно-освітньої діяльності.

Жертвуючи кошти православної церкви у місті Володимирі, він розпоряджається, щоб дяк навчав його дітей «руської науки та Письма Святого», а коли ж «...Бог дасть у руській мові і у Святому Письмі досконалої науки», то щоб в душі мали Бога і «в раду з невірними не входили» [13, с. 251]. До того ж, щоб «...письма свого руського й мовлення руськими словами та звичаїв цнотливих і покірних не забували» [13, с. 251]. Отже, патріотом автором бачиться та людина, котра розмовляє українською мовою, цінує звичаї свого народу, дотримується православної віри. І хоча В. Загоровський у заповіті наказує віддати дітей у подальше навчання до єзуїтів у Вільно, «...бо там хвалять дітям добру науку», проте найбільше він просить, щоб діти «віри своєї, до якої їх Бог закликав і в ній на цей світ створив..., ніколи аж до смерті своєї не покидали» [13, с. 255]. Мало того, беручи шлюб, шлюбні партнери щоб однієї віри були [13, с. 254].

Ідеї етнічного патріотизму чітко визначає Василь Тяпинський (народився в I пол. XVI ст.) у передмові до перекладу Євангелія, наголошуючи на належності до «руського народу» і готовності йому послужити, бо русин до Русі послугу повинен чинити, і з задоволенням може виказати свою віру [13, с. 267]. В. Тяпинський переймається тим, щоб не було «занедбання мови своєї славної», бо через неосвіченість вже «деякі соромляться і письма свого» [13, с. 268], оскільки «в усіх на світі християнських народів, які прозріли в слові Божому... своєю власною мовою із давнього часу Боже слово почали викладати» [13, с. 269].

Свій рівень православного патріотизму яскраво демонструвало українське духовенство. Релігійний і культурний діяч Іов Борецький у своїй «Протестації» (1621), полемічному творі, що належав також перу єпископів Єзикійя Курцевича й Ісаїя Копинського, виправдовує права православної ієрархії, яку не хотів визнавати уряд Речі Посполитої. Православна церква постає в творі не тільки як релігійний інститут, але і як репрезентант самобутності «руського народу». Так, наприклад, автори ви-

ступають від імені «духовного та світського, шляхетського й міського станів народу руського віросповідання церкви східної...» [15, с. 286]. Свій містечковий патріотизм мислителі ототожнюють перш за все з місцем народження, своєю землею, наголошуючи, що вони «...громадяни сеї землі, добре і чесно в домах шляхетських уроджені» [15, с. 296]. Автори твору подають ідею рівності народів, вважаючи несправедливим виділення когось одного. Вони зазначають, що народ руський, «...угодною і присягою до Корони прилучившись», терпить наруги [15, с. 294]. Захищаючи козацтво і його дії, Борецький із співавторами підкреслюють, що вони зазнають «утисків віри», їх звинувачують у «заколотах і підступах», яких вони не робили. Водночас козаки розглядаються мислителями як носії культурних надбань народу, хранителі спадщини предків [15, с. 296]. У творі наголошується, що домагання православних не слід вважати «ані заколотом, ані ребелією, не бунтом, не зневажанням зверхності...» [15, с. 291], проте православні мислителі прагнуть відстояти свої права і не хочуть, щоб відступники священники-уніати, які «народ наш руський переслідують, прикрят, мордують...старожитну любов і згоду між поляками і руссю розривають», збурювали народ [15, с. 287]. Отже, свій конфесійний патріотизм церковні діячі обґрунтовують особливостями етно-культурної окремішності «руського» населення Речі Посполитої. І хоча православні мислителі, роблячи акцент на релігії, розглядали її фактором цілісності «руського народу», проте православний патріотизм постає виразником етнічної окремішності та самотності.

Представники уніатського табору, що сформувався внаслідок Берестейської унії, ще не були готові очолити об'єднання українського народу за національну незалежність, але на своєму етнічному патріотизмі вони також наголошували у своїх творах.

Український учений-філолог, письменник, культурно-освітній діяч Мелетій Смотрицький (бл. 1572–1633 рр.), сповідуючи православ'я і змінивши його на унію, демонструє етнічний патріотизм. Так, у своєму творі «Тренос» (1610 р.) зраду православ'ю він розглядає як зраду руському народові, тому покатоличення чи прийняття унії для нього – це відхід від власного народу [15, с. 133-179]. Звертаючись до «славного народу руського», полеміст закликає: «...Не терпіть більше сієї гіркої ганьби. Не зносьте більше всього світу кривди. Покажіть себе, дайте про себе знати, що ви людом Божим обраним есте, церквою Божою освячені. Хай про вас і про правдиву вашу віру всі до одного знають» [15, с. 172]. Відносячи термін «вітчизна» до Речі Посполитої, М. Смотрицький головним фактором самотності бачить «руську кров». На його думку, хто є представником руського народу, але «... переходить в римську віру, не стає негайно вродженим іспанцем або італійцем, залишається він шляхетним русином по-старому, оскільки не віра робить русина русином, поляка поляком, литвина литвином, а народження і кров руська, польська і литовська» [16, с.60]. На думку П. Саса, у поглядах М. Смотрицького «...на передньому плані стоїть родове та етнокультурне начало, яке визначає унікальність руського народу як тогочасної «нації», що сформувалася історично» [4, с. 209]. Перейшовши до унійної церкви, М. Смотрицький цей союз розглядає як можливість збереження «руської нації». Для того, щоб урятувати свою «іншість», «Русь», на думку М. Смотрицького, повинна була з'єднатися з Римом на конфесійному рівні, так само, як з Польщею і Литвою на рівні політичному [17, с. 145].

Таким чином, аналіз ідей українських мислителів дозволяє стверджувати, що в XVI – в перш. пол. XVII ст. серед української еліти домінуючим було відчуття належності до панівного стану Речі Посполитої, що свідчить про поширення станового патріотизму, коли політичною батьківщиною вважається Річ Посполита. Проте в етнічному плані, незалежно від релігійних уподобань, руська еліта ідентифікувала себе з «русичами». І хоча в середовищі «руського» духовенства і формуються різні погляди, проте вони тією чи іншою мірою відображають етнічний патріотизм. Незважаючи на те, що найвищий рівень патріотизму українського народу засвідчила визвольна війна 1648 – 1654 рр., яка завершила націотворчий процес, ідеї етнічного патріотизму, сформульовані гуманістами та полемістами, склали ґрунт еволюції патріотичних ідей.

1. Брагина Л.М. Гражданский гуманизм и античная этико-политическая мысль // Античное наследие в культуре Возрождения. – М., 1984. – 285 с.
2. Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні та реформаційні ідеї на Україні. – К.: Наукова думка. – 1991. – 372 с.
3. Литвинов В. Ренесансний гуманізм в Україні. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2000. – 472 с.
4. Сас П.М. Витоки українського націєтворення: Монографія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 702 с.
5. Кривошея В.В. До історії політичної думки XVI – XVII ст. // Гілея. Науковий вісник: історія, політологія, філософія. – 2008. - №11. – С. 136 – 153.
6. Огородник І.В., Русин М.Ю. Українська філософія в іменах: Навч. посібник / За ред. М.Ф. Тарасенка. – К., Либідь, 1997. – 328 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
8. Шевчук В.О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI – XVIII ст.: У 2 кн. – Кн.1. – К.: Грамота, 2007. – 720 с.
9. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К.: Основи, 1993. – 126 с.
10. Зілинський О. Духовна генеза першого українського відродження // Європейське Відродження та українська література XIV – XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – 374 с.
11. Огієнко І. Українська культура. – К.: 1991; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза, 1997.
12. Муза Роксоланська: Українська література XVI - XVIII ст.: У 2 кн. Кн. 1. Ренесанс. Раннє бароко / В.О. Шевчук. – К.: Либідь, 2004. – 398 с.
13. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Т.2. Кн.1. – XVI ст. – К.: Дніпро, 2001. – 560 с. – С. 118-160.
14. Балдушок В.Г. Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнічність. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2008. – 304 с.
15. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – Т.2. Кн. 2. – Перша половина XVII ст. – К.: Дніпро, 2001. – 536 с.
16. Verificatio niewinności. – Vilno, 16.VI 1621.
17. Заєць Д. Формування уявлень про «руський народ» та історію «руських» земель у середовищі світської та духовної еліти «руських» (українських) воеводств Речі Посполитої // Сучасність. – 2006. – №10 (жовтень). – С. 131 – 148.

В статтє исследується специфика украинского патриотизма в политической мысли второй половины XVI–начала XVIIст.

The specificity of Ukrainian patriotic in the political opinion of the second half of XVI – XVII centuries is investigated in this article.

ПОЛОВЦІ: ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

Стаття присвячена аналізу історичних джерел, які мають важливе значення для вивчення половецького етносу, його суспільно-політичного та економічного життя.

Ключові слова: літописи, кургани, степ, зимівники, орди, юрти, скульптури, зброя, одяг.

Історичні джерела про половців – це писемні та речові свідчення про їх минуле життя. Перш за все – це літописи, арабські й візантійські джерела та речові археологічні знахідки. Добуваючи інформацію із певного джерела, необхідно пам'ятати, що воно дає лише відповідь на ті запитання, які ставить перед ним історик, і отримана відповідь цілком залежить від форми запитання. При цьому ми виходили з того, що кожне джерело не є об'єктивним відображенням історичного процесу, а лише передає події через світосприйняття його автора.

Ця обставина має важливе значення, бо те чи інше розуміння картини світу, що існує у свідомості автора джерела, так чи інакше впливає на події, які він фіксує. Літописи, іноземні джерела чи речові археологічні знахідки, які створювалися у процесі усвідомленої, цілеспрямованої діяльності, служили для досягнення конкретної мети. Одночасно вони несуть цінну інформацію про той час і людей, коли були створені. Щоб отримати таку інформацію, необхідно знати час та особливості виникнення цих джерел.

Отже, спочатку – про літописи. Вони належать до найважливіших історичних джерел, визначних пам'яток суспільної думки і культури Давньої Русі, з яких ми уперше і ґрунтовно дізнаємося про половців. Досліджуючи літописи, необхідно пам'ятати, що кожен новий літопис складався як зведення попередніх літописів і закінчувався записами про сучасні для літописця події. Переписуючи включені до літопису матеріали, автор намагався створити єдину оповідь, підпорядковуючи її історичній концепції, що відповідала інтересам того політичного центру, де він його писав. Як правило, то був монастир, двір князя, канцелярія митрополита, єпископа тощо. Кожен автор літописного зведення намагався засвідчити високий патріотичний дух і свідомість народу, до якого він належав. Майстерність історичного опису подій в літописах, як на той час, досягала високої довершеності.

Найвідоміші з ранніх літописних зведень, які дійшли до нашого часу, – „Повість временних літ”, „Лаврентіївський”, „Іпатіївський” та інші літописи. Саме у них знайшло найповніше відображення питання про половців – тюркську племінну групу, яка панувала в південно-руських степах з другої половини XI ст. і до монголо-татарської навали 1240 р. Територія, яку вони займали, називалася Дешт-і-Кипчак, що перекладалося як „Половецьке поле” (1).

Перш за все заслуговує на увагу „Повість временних літ”, або, як її назвав автор, „Се повести времянных лет, откуда есть пошла Русская земля, кто в Киеве нача первее княжити, и откуда Руская земля стала есть” (2). Укладена на початку XII ст., у первісному вигляді „Повість...” до нас не дійшла, а була переписана пізніше і збереглася в кількох копіях. Основна увага у творі приділяється політичним, воєнним та династичним подіям. Містяться відомості про походження і розселення східних слов'ян, утворення Київської держави та її сусідів, відносини з половцями, котрі з'явилися на кордонах Русі з другої половини XI ст. Темі половців Нестор-літопи-

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, зав. кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка.

сець присвятив заключний фрагмент – четверту частину літописного зведення, яка охоплює період з кінця 1050-х до 1110-х років, тобто понад 50 років (2, 46). Це час правління Ярославичів, потомків Ярослава Мудрого (1019–1054), період політичної та феодальної роздробленості, сепаратистських тенденцій, зміцнення місцевої знаті, посилення і відокремлення князівств. Водночас на Русі зберігалася монархія з номінальним центром у Києві, а також єдина руська православна церква з центром – митрополією у тому ж Києві.

Війни між удільними князями спустошали землі Давньоруської держави, а кожне окреме князівство виявилось нездатним своїми силами протистояти іноземним нашествиям. Більше того, дуже часто руські князі у власні міжусобиці втягували сусідів – у тому числі й половців. Найчастіше, більше 50 разів, на сторінках „Повісті временних літ” згадуються саме половці – мешканці подніпровських степів, неспокійні й бойовничі сусіді давньоруських князівств. Згадку про половців читаємо під записом 1059 р.: „Уперше прийшли половці війною на Руську землю” (2, 116).

Справедливості ради треба зазначити, що першими напали все-таки половці. Більше того, коли в 1068 р. вони одержали перемогу над Ярославичами, один із братів – Святослав – прибув у Чернігів, зібрав дружину і в одиночку розгромив половців, після чого вони понад 20 років (1068–1092) здійснювали вторгнення на Русь, тільки якщо їх просив хтось із князів (2, 142).

По відношенню до половців Нестор застосовує найбільш яскраві й виразні епітети. Частіше всього він називає їх „поганими” (2, 116). Цей термін, що має в сучасній мові негативний відтінок, автор використовує в дещо іншому значенні. Прикметник „поганій” походить від латинського „paganus”, що означає язичник. Тому називаючи половців „поганими”, літописець „Повісті временних літ” перш за все мав на увазі їх конфесійну належність. Цей епітет вживається у згаданому фрагменті понад десять разів. Головним чинником, що став для літописця визначальним, була їх язичницька віра. Звідси – відсутність у половців певної конфесії викликає до них недовіру, а в окремих випадках неприязнь літописця (2, 118).

Найсильніші епітети застосовує Нестор до тих, хто розоряє християнські святині. Половецького хана Боняка, який брав участь у пограбуванні Києво-Печерського монастиря, літописець називає „хижаком”, „шолудивим”, „окаянним”, „безбожним сином Измаїловим” (3, 235). Головним для літописця була відсутність у номадів християнської віри та особистий високий патріотизм і віра в перемогу над бойовничими кочівниками.

Між іншим, війна, внаслідок якої Києво-Печерський монастир був пограбований Боняком, відбулася після того, коли за наказом Володимира Мономаха були вбиті половецькі хани, котрі прийшли до нього з миром. Правда, Мономах сумнівався відносно такого вчинку, але дружина переконала його в тому, що відносно половців „гріха не буде” (3, 230–231).

Аналіз літописного зведення свідчить, що його автор намагався глибоко осмислити історичні події, пов’язані з нашествиями не тільки половців, а і їх попередників – печенігів, хозар, берендеїв та ін. У цьому осмисленні проявлявся його християнський світогляд, коли кожна подія відбувається згідно з Божим промислом, за несповіданою волею Господньою. Пограбування християнських земель – це кара Господня за людські гріхи. У зв’язку з поразкою на річці Альта в 1068 р. літописець зазначає: „Наводит Бог, в гнєве своїм, иноплеменников на землю, и тогда в горе люди вспоминают о Боге; междуусобная же война бывает от дьявольского соблазна, а когда же впадёт в грех какой-либо народ, казнит Бог его смертью или голодом, или нашествием поганых” (3, 122).

У записках літопису за 1093 р. зазначається: „Это Бог напустил на нас поганых, не их милуя, а нас наказывая, чтобы мы воздержались от злых дел. Наказал он нас нашествием поганых; это ведь бич его, чтобы мы, опомнившись, воздержались от этого пути своего” (3, 139). У розумінні Нестора кожна подія, кожен випадок має свій, цілковито виразний смисл. Якщо битва відбувалася в одно із церковних свят, то в залежності від її наслідку, він сприймав її як Господнє благовоління або ж як особ-

ливо тяжке покарання. У 1033 році після двох поразок від половців, що відбулися в свято Вознесення Господнього і в день святих мучеників Бориса і Гліба, Нестор приводить слова біблійського пророка „Обращу праздники ваши в плач и песни ваши в рыдание” (3, 160).

Поряд з християнськими у тексті зведення автор вдається і до язичницьких мотивів. Так, природні явища стають для нього „знаменнями”, які передвіщають наслідки битви. „Знамения ведь на небе или в звёздах, или в Солнце, или в птицах, или в чём ином не к добру бывают, но знамения эти ко злу бывают: или войну предсказывают, или голод, или смерть” (3, 121). „Знамения” називає добром, якщо воно закінчиться перемогою, і злом, коли відбувається зворотне. У тексті літопису події 1102 року супроводжуються такою авторською ремаркою: „Знамения бывают одни ко злу, другие же к добру» (3, 202).

Половці неодноразово запрошувалися руськими князями для участі в міжусобних сутичках, що давало привід степовикам здійснювати свої спустошувальні напади. Ще на з’їзді у Любечі (1097) князі намагалися припинити усобиці: „Зачем губим русскую землю, сами между собой устраивая распри? А половцы землю нашу несут розно и рады, что между нами идут войны» (3, 188). У цьому закликів виразилася і воля самого автора літопису, і надія на відновлення величі та могутності Русі.

Нестор звинувачує Олега Святославича в тому, що він залучав половців на боротьбу з руськими супротивниками (4, 230). Втім, судячи по „Поученію Владимира Мономаха”, першим запросив половців Мономах (4, 244). Однак він разом з половцями воював в інтересах Києва, а Олег Святославич виступав проти Києва. Як бачимо, Нестор тут саме по собі співробітництво з половцями не засуджував. Мономах тривалий час підтримував дружні зв’язки зі степовиками. Батько Володимира Мономаха Всеволод теж по можливості намагався жити з половцями в мирі. Під час його правління великих русько-половецьких конфліктів не було. Саме при ньому Василько Тербовський разом з половцями неодноразово ходив на Польщу (4, 221). Війни з половцями розпочалися, коли київським князем став Святополк, родич по матері польських королів. Ці війни у першу чергу були вигідні полякам, яких втомилу русько-половецькі набіги. Готував війни Василько Тербовлянський, якого перед самим початком одного з набігів за наказом Святополка було осліплено (4, 267).

Варто підкреслити, що доти, поки Володимир Мономах князував у Чернігові, він виступав за мирні відносини з половцями, у той час як Святополк закликав до війни (4, 224). Як тільки Мономах опинився в Переяславському князівстві, де були сильні антиполовецькі настрої, йому довелося змінити мирну тактику по відношенню до половців на войовничу.

Вивчення тексту „Повісті временних літ” свідчить, що геополітичне становище номадів на південно-руських землях не вичерпувалося лише відносинами з удільними князівствами. Половці допомагали візантійцям ліквідувати загрозу печенігів, грузинам – у боротьбі з сельджуками, дунайським болгарам – у розгромі хрестоносців, руським князям – у протистоянні з угорцями і поляками, а також у спробі припинити наступ монголо-татар, що закінчився поразкою як для кочівників, так і для політично роздробленої Русі.

До зазначеного додамо, що автор „Повісті временних літ” виявив великий літературний хист і глибокий патріотизм. Він був добре обізнаний з грецькою історіографією, мав доступ до княжих архівів, а тому його праця здобула заслужену славу і була перекладена на латинську, чеську, польську, датську, німецьку та англійську мови. Академік О. Шахматов зазначав, що Несторові належить честь створення „Повісті временних літ” і разом з тим збудування найдавнішої історії Росії” (4, 10).

До історичних джерел по вивченню половців, як середньовічної народності тюркської групи, відноситься „Лаврентіївський літопис”, що містить копію літописного зведення 1305 р. Складений він для суздальського князя Дмитра Костянтиновича в 1377 р. групою невідомих переписувачів під керівництвом ченця Нижегородського Печерського монастиря Лаврентія за списками XIV ст. Текст його починається „Повістю временних літ”, що становить більше половини змісту, продовжується по-

діями Володимиро-Суздальської землі або Суздальським літописом, доводиться до 1305 р. і закінчується додатками. Уперше літопис опублікований 1846 р. і увійшов до першого тому „Полного собрания русских летописей” (5).

Дослідженням половців у „Лаврентіївському літопису” займався професор Л.М. Гумільов. У своїй монографії „Древняя Русь и Великая степь” він на основі власних підрахунків зазначав: „Згідно з Лаврентіївським літописом”, з 1059 по 1236 рік відбулося 12 нападів половців на Русь і 12 нападів русичів на половців у відповідь, а також 30 спільних русько-половецьких операцій у міжусобних війнах” (6, 36–37).

Отже, в Лаврентіївському літописному зведенні, яке входить до Повного зібрання руських літописів і складається з трьох частин: „Повісті временних літ” (до 1117 р.), „Київського літопису” (до 1200 р.) та „Галицько-Волинського літопису” (до 1200 р.), половці показані у взаємовідносинах з населенням кожного з названих регіонів, відповідно зі світоглядним сприйняттям їх літописцями того часу.

У контексті зазначеного заслуговує на увагу „Іпатіївський літопис” (Іпатський літопис, Літопис Руський за Іпатським списком), літописне зведення першої чверті XV ст., що отримав свою назву за місцезнаходженням його найдавнішого списку в Іпатіївському монастирі (Кострома). Це літописне зведення є компіляцією двох пам’яток: Київського літопису (1198 р.) і Галицько-Волинського повісткування, що його продовжує, і яке було доведене до кінця XIII ст. Вважається, що поєднання літописань відбулося у Володимирі-Волинському за князя Володимира Васильовича. Уперше літопис опублікований у 1848 р. і увійшов до другого тому „Полного собрания русских летописей”.

Літописне зведення містить третю редакцію „Повісті временних літ” з продовженням до 1118 р., Київський літопис кінця XII ст. та Галицько-Волинський літопис. Аналіз паперу і почерків показав, що книгу переписано близько 1425 р. Рукопис має 614 сторінок і дійшов до нас у задовільному стані.

За підрахунками автора, в Іпатіївському літописному зведенні мова йде про 30 походів половців на Русь і 27 походів русичів і „чорних клобуків” на половців. При цьому відбулося 38 спільних походів руських і половців у міжусобних війнах (7, 29). Як бачимо, у порівнянні з „Лаврентіївським літописом” цифри дещо різняться, але в даному випадку мова йде про походи не тільки на русичів, але й на „чорних клобуків”, які проживали по кордону Київської Русі. Що стосується відносин з половцями, то в даному літописному зводі вони показані у відповідності з духом і буквою „Повісті временних літ”.

Розвиваючи та доповнюючи один одного, обидва літописці як Лаврентіївського, так і Іпатіївського літописних зведень прагнули відтворити цілісну і послідовну картину вітчизняної історії. Разом з тим оцінка історичних подій кожним з них залежала від політичних уподобань князівства та відношення до дійових осіб своєї сповіді. Так, події квітня – травня 1185 р. у межиріччі Дніпра і Дону, що стали сюжетною основою „Слова о полку Ігоревім”, в літописанні відображені двома згаданими джерелами таким чином. У «Лаврентіївському» літопису і залежних від його протографів списках ця подія розглядається з позиції Мономаховичів коротко, в дещо памфлетному варіанті, з осудом непродуманого вчинку новгород-сіверського князя і взагалі політики усіх Ольговичів.

Навпаки, в Іпатіївській групі списків /Хлібниківському, Погодинському, Єрмолаївському/ розповідь ведеться детально, з глибокою симпатією до Ігоря Святославовича і всіх чернігівських князів. Це дає підстави вважати, що в Іпатіївському зводі широко використаний текст чернігівських літописців, які прославляли Ольговичів та їх перебування на чолі Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств.

Відомою писемною пам’яткою половецької мови, як історичного джерела, є словник „Codex Cumanicus” (Половецький словник), складений в кінці XIII ст. Він поділяється на дві частини – італійську і німецьку. Італійська частина словника, або „Книга перекладача”, фактично є словником, німецька частина, або „Книга Місіонера”, містить переклад релігійних текстів і, згодом, була складена францисканськими ченцями. Вважається, що перший рукопис словника було складено десь недалеко від золотоординської столиці – Сарая (8; 3–63).

Пізня копія „Codex Cumanicus”, яка збереглася в одному з францисканських монастирів Криму, належить до 1330–1340-х рр. На основі дослідження лексики половецького словника було встановлено, що найближчими до кипчакської мови серед сучасних тюркських мов є караїмська і карачаєво-балкарська. (9, 6).

Далі щодо „Слова о полку Ігоревім”. Це – видатна пам’ятка давньоруської і світової літератури про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича на половців (10). Враховуючи історичний характер поеми та сюжет, автор схильний розглядати її як значне доповнення до попередніх писемних джерел („Повісті временних літ”, „Лаврентіївського” та „Іпатіївського” літописів), в яких хоча й не висвітлені усі подробиці походу Ігоря, як це зроблено літописцями, але висловлені роздуми, вболівання за долю рідної землі, її народу, осуд князівської міжусобиці та незгод, які краjali вітчизну. Заслугує на увагу головна ідея „Слова” – заклик руських князів до єднання перед навалом монголо-татарських полчищ. Цій суспільній меті, яку поставив перед собою автор – патріот, підпорядковані вся система образів і поетичних засобів твору, його композиція. На думку більшості дослідників, текст „Слова” написаний 1187 р., хоча існують й інші дати, але жодна з них не може бути беззастережно визнаною. Єдиний відомий нам текст „Слова” був у складі літописного зведення, що збереглося у бібліотеці Спасо-Ярославського монастиря (11, 209).

Конкретизуючи досліджувану проблему, варто підкреслити значення арабських та персидських джерел, в яких подаються окремі епізоди, історія кочових племен, їх побут та спосіб життя, особливо на табірній стадії кочування, яка характеризувалася достатньо розвинутими суспільними відносинами – військовою демократією. У таких умовах роль племінних і родових ханів зводилася до загальноновизнаної посади архана /воєначальника/ (12).

Наступна особливість – візантійські джерела. У них зазначається, що кожна орда номадів діяла значною мірою самостійно. Під час війн і завойовницьких походів окремі з них особливо розбагатіли й виділилися, про що писав візантійський історик, імператор Костянтин Багрянородний. Про розміри кочівницької орди та про перших половецьких ханів повідомляє візантійська царівна Анна Комніна, описуючи життя і діяльність свого батька – імператора Олексія Комніна. З її твору „Алексіада” ми дізнаємося про взаємовідносини половців з Візантією в 90-х рр. XI ст., коли печеніги лавиною хлинули на територію імперії, розоряючи і грабуючи відкриті поселення і слабо укріплені містечка. Тоді на запрошення імператора на допомогу прийшли половці на чолі з Боняком і Тугорканом. Наступ закінчився повним розгромом печенігів (13).

Речові джерела. Фрагментарність писемних джерел про половців, очевидний об’єктивізм літописців перетворюють речові джерела у важливу складову вивчення і реконструкції їхньої етнічної та соціально-економічної історії. Речові джерела зберігають історичну інформацію про минуле у предметній формі і відображають виробничу діяльність людей. Речові джерела, як відомо, є найдавніші у складі джерельної бази історичної науки. Окремий комплекс серед них становлять викопні пам’ятки, що досліджуються археологією. У зв’язку з тим, що речові джерела різноманітні й численні, для їх групування застосовують загальні й спеціальні класифікаційні ознаки, враховують специфіку даного типу історичних пам’яток. До історичних речових джерел застосовують назву – пам’ятки матеріальної культури.

Такими пам’ятками є половецькі скульптури, представлені, за підрахунками істориків, майже тисячею екземплярів. Вони зберігаються в музеях України, Росії, Казахстану та інших країн, окремі екземпляри знаходяться в степу. Половецькі статуї відзначаються хорошою якістю різьби, моделювання людської фігури і окремих її частин. Існує декілька видів скульптури: стоячі, сидячі, поясні, зображення з руками і без рук, з фоном і без нього.

Велика кількість жіночих статуй, які кількісно навіть перевищують чоловічі, свідчить про високе становище жінок у половецькому суспільстві. Час розквіту виготовлення статуй припадає на другу половину XII ст. На початок XIII ст. традиція виготовлення і встановлення кам’яних статуй над могилами половецької знаті

практично минула. Залишалися вони, головним чином, у дніпровському степовому Лівобережжі. Сакральне значення статуй для половців дуже велике. Вони шанували їх як богів та поклонялися, приносячи жертвування. Половецькі статуї або, як їх називають, „кам'яні баби”, пов'язані з тюркським словом *baба*, тобто „предок” (14).

Згідно з описами, зробленими ще в XIX ст. (коли більшість статуй стояла на своїх одвічних місцях), переважна кількість „кам'яних баб” розміщувалася в Катерино-славській, Таврійській та Харківській губерніях, у пониззях Дону, західної частини Північного Кавказу і Приазов'ї, до речі, на захід вони поширювалися до Болгарії. При цьому статуї майже повністю відсутні на схід від Дону, в лісостепу, Росії, в східній частині Північного Кавказу (15).

Розглядаючи поділ речових археологічних джерел за їх класичним функціональним призначенням на два роди (засоби виробництва і результати виробництва), підкреслимо, що для номадів проблемними залишалися засоби виробництва. Справа в тому, що їх кочовий спосіб життя, можливість займатися ремісництвом лише в зимових станах, суттєво обмежували організацію промислів під час кочів'я. Саме тому, на думку вчених, ця група джерел тривалий час зберігає мовчання (16,122).

Разом з тим для повсякденного життя кочівників потрібні були речі побутового користування (результати виробництва), і вони мусили мати постійні зв'язки з ремісниками міст, що потрапляли в зону їх кочів'я. Значною мірою цьому сприяла торгівля, яку вели половці, та розвиток товарно-грошових відносин, особливо в кінці XII – на початку XIII ст.

Перш за все, про половецькі юрти. Це переносне житло з жердин, укрите шкурами чи повстю. Поставлені в коло юрти утворювали вежі. Під час кочування юрти ставилися на вози. Про призначення юрти дізнаємося зі звіту про свою подорож у Степ у XIII ст. монаха-францисканця П'єтро Карпіні: „... круглі, виготовлені вони на зразок намета і зроблені з жердин і тонких палиць. Зверху ж посередині є кругле вікно, звідки падає світло, а також для виходу диму, тому що в середині у них постійно горить вогонь. Стіни ж і дах покриті повстю, двері також виготовлені із повсті... Окремі швидко розбираються і переносяться на в'ючних тварин, інші не можуть розбиратися і перевозяться на возах” (17, 27).

До викопних речових джерел, що досліджуються археологами, – пам'яток матеріальної культури – належать предмети побуту і прикраси. За останні роки здійснено ряд важливих археологічних досліджень, які дають можливість ознайомитися з окремими сторонами повсякденного життя половецького етносу. Це, перш за все, розкопки Чингульського кургану поблизу с. Заможне Токмацького району Запорізької області, здійснене експедицією Інституту археології АН України. Вчені-археологи дослідили унікальний поховальний комплекс на краю степового плато високого правого берега річки Чингул (18, 14).

Стратифікація кургану, опис споруд, кам'яні огорожі та вимостки на сплосчених верхівках курганів, залишки вогнищ, тризна з кістками тварин та уламками посуду, детальний опис широкого і глибокого рову, на дні якого зібрано багато фрагментів однотипних округлодонних амфор, уламки глазурового білоглиняного посуду свідчать про поховання багатого половецького хана.

Про те свідчили його дорогий каптан грецької роботи, прикрашений золотом, підперезаний шовковою стрічкою. Поряд з похованим стояв срібний з позолотою і керамічний посуд, чаша, коштовна амфора, курильниця срібна з позолотою у формі півсферичної чаші на високому конічному піддоні, закрите півсферичною кришкою кресало. Доповнювали вбрання похованого два золотих персні, оздоблені самоцвітами, на безіменних пальцях рук. В долоні правої руки був затиснутий кінчик витого золотого стрижня (19, 20).

Окремо слід сказати про зброю. До неї належали шабля, шолом, щит, кольчуга, наліччя, сагайдак, ножі (сагайдачний, великий залізний однолезовий, залізний однолезовий з костяною колодочкою), золотий стрижень – жезл, широкий поясний ремінь зі сріблом з позолотою (28, 23).

Враховуючи, що жодне поховання номадів не обійшлося без коня і кінської зброї,

в Чингульському кургані вони заслуговують на особливу увагу. Коні були загнудані та осідлані, мали однакові вудила, стремена, підпружні пряжки. Від сідла збереглася висока передня лука та залишки дерева, що допомогли встановити загальний його розмір – 45 x 35 см. Лука мала тонку дерев'яну основу, обтягнуту шкірою, що кріпилася до луки сідла срібними гвіздками з півсферичними шляпками. На ніжках луки зроблені спеціальні виступи шириною 8 см для кріплення полиць. Загальна висота луки – 27 см. Під сідлом добре простежувався тонкий прошарок повсті від пітника довжиною 60 см (21, 17).

Звичайно, це було поховання не характерне для всього половецького етносу. Про те свідчать археологічні дослідження С.О. Плетньової. Ще в 50-х рр. минулого сторіччя, з'ясовуючи якісний склад війська кочівників на основі аналізу озброєння, що збереглося в похованнях, вчена виділила три види чоловічих військових могили:

а/ поховання з конем чи без нього, з залишками лука і наконечниками стріл;

б/ поховання з конем, загнуданим і осідланим, з пікою або списом, надлуччям, стрілами, інколи з шаблею і фрагментами кольчуги;

в/ поховання з конем, загнуданим і осідланим, з пікою або списом, шаблею, надлуччям, стрілами, сагайдаком, набором захисного спорядження (кольчуги, шоломи тощо) (22, 17).

При цьому С.О. Плетньова зазначає, що на сто поховань першої групи припадає всього 1-2 поховання третьої групи. Відсутність необхідного захисного спорядження свідчить про те, що половці в основному були воїнами-стрілками із лука, практично не здатними до рукопашного бою. Ось чому в літописах так рідко згадується про прориви половцями руських бойових порядків. У перемогах, одержаних половцями, спрацьовувала не стільки чисельна перевага, скільки масові обстріли із луків, чого кожного половця навчали з п'ятирічного віку (23, 14).

Вивчення поховань, виявлених у Половецькому степу, показує, що в багатьох із них присутні не тільки речі, виготовлені сідельниками, шорниками, лучниками, косторізами, сагайдачниками, ковалями, але й залишки одягу, який шився з коштовної тканини, що доставлялася купцями зі Сходу та Візантії. Одяг виготовляли, як правило, за зразками своєї (степової) моди. З краму кроїлися сорочки і каптани, штани шили зі шкіри.

Від візантійців половці перейняли нашивки розкішних смуг – „клавів” на рукавах каптанів. Такі нашивки носили, за прикладом візантійських аристократів, представники половецької знаті. До речі, більшість статуй Половецького степу теж виготовлена з „клавами” на рукавах. Нерідко поряд із залишками одягу в похованнях лежали пряжки з язичками, нашивні бляшки, ножиці, бронзові дзеркальця тощо. Крім того, половчанки носили своєрідні головні убори, характерні сережки і нагрудні прикраси. (24, 191)

Наведені приклади свідчать про те, що в зимівниках у половців було добре організоване ремісничє виробництво зі своїми традиційно-степовими особливостями та потребами.

Таким чином, дослідження історичних джерел про половців, їх спосіб життя, звичаї та обряди дає можливість матеріалізувати образ етносу, який так і не встиг пройти належний йому історичний шлях розвитку, розкидавши поспіхом своїх одноплемінників по інших країнах, і залишився у пам'яті слов'янських народів лише в билинах, та й то спотворений татаро-монгольською навалою.

1. Кудряшов В.К. Половецкая степь. – М., 1948.

2. Повесть минулих літ. – К., 1982. – 224 с.

3. Повесть временных лет (Перевод Д.С. Лихачева). – М., 1997. – 316 с.

4. Повести Древней Руси. – М., 2002. – 399 с.

5. Полное собрание русских летописей. – Т. II. – М., 1998. – СПб. – 530 с.

6. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1989. – 766 с.

7. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т. II. – М., 1962. – 938 с.

8. Golden P. „Codex Cumanicus” in Monuments of Central Asia. Istanbul, 1992, pp.

- 30 с.; Половецъ В.М. Половці. – Чернігів, 2007. – 136 с.
9. Караимско - русско - польский словарь / Под ред. Н.А. Баскакова, А. Зайончковского, С.М. Шапшала. – М., 1974. – 688 с.
10. Малий словник історії України. – К., 1997. – 464 с.
11. Довідник з історії України. – Т. 3. – К., 1999. – 634 с.
12. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. 1, ч. 2. – М.–Л., 1952. – 588 с.; Ибн Фадлан: Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956. – 340 с.; Петахья: Марголин П.В. Три еврейских путешественника XI – XII вв. – СПб, 1984. – 563 с.; Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. Извлечения из сочинений арабских авторов. – СПб, 1884. – 588 с.
13. Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, перевод, комментарий. – М., 1989. – 141 с.; Анна Комнина. Алексиада. – М., 1965. – 1165 с.
14. Плетнёва С.А. Половецкие каменные изваяния. – Свод археологических источников. – Вып. Е 4 – 2. – М., 1974. – 161 с.; Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1986. – 249 с.; Дашкевич Я.Р., Трыярска Э. Каменные бабы причерноморских степей. Коллекция из Аскания-Нова. – Wrocław, 1982. – 178 с.
15. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця.
16. Плетнева С.А. Половцы. – М., 1990. – 205 с.; Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця.
17. Плано Карпини. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – 272 с.
18. В.В. Отрощенко, Ю.Я. Рассмакин. Половецкий комплекс Чингульского кургану // Археологія. – 1986. - № 53. – 36 с.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Плетнёва С.А. Кочевники южнорусских степей IX–XIII вв. Автор. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / Плетнёва С.О. – М., 1958. – 24 с.
23. Д. Коровкин. Половцы 12–13 век: оружие и доспехи // Воин. – 2005. - № 1. – 76 с.
24. Федоров-Давыдов Г.А. Вказана праця.

Стаття посвящена аналізу історических источников, имеющих важное значение для изучения половецкого этноса, его общественно-политической и экономической жизни.

The article is devoted to analysis of historical sources which are of great importance for researching of Polovtsian ethnos, its social, politic and economic life.